

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ
گروه تاریخ ایران اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

زندان و زندانی در دوره قاجار از آغاز تا مشروطه

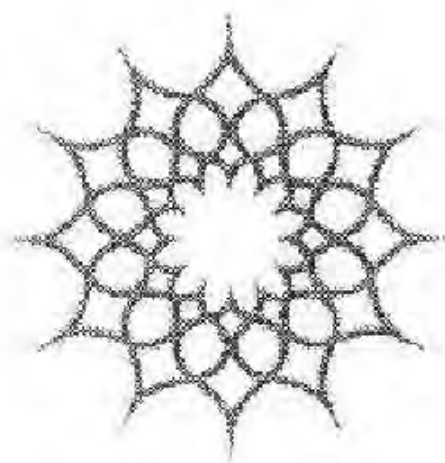
(۱۲۰۹-۱۳۲۴ ه.ق.)

استاد راهنما :
دکتر ناصر تکمیل همایون

استاد مشاور :
دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر :
فاطمه عباسی تودشکی

بهمن ۱۳۹۱

کتابخانه اسناد و کتابخانه از سر عهد داران

تعداد انگشت برافزارده

۸۸/۸

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۶

پایان نامه تحصیلی خانم فاطمه عباسی تودشکی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد
رشته تاریخ ایران اسلامی

تحت عنوان:

زندان و زندانی در دوره قاجار

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، آقای دکتر ناصر تکمیل همایون با مرتبه علمی استاد امضا

۲. استاد مشاور پایان نامه، آقای دکتر شهرام یوسفی فر با مرتبه علمی دانشیار امضا

۳. استاد داور مدعو، آقای دکتر علیرضا ملایی توانی با مرتبه علمی استادیار امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

سپاس من تقدیم به همه معلمان و استادان این مرز و بوم،

که برای ارج نهادن به مقام والایشان کلامی شایسته تر از سخن مولایمان علی (ع) نیافتم

که فرمودند: «هر کس کلمه ای به من بیاموزد مرا بنده خود ساخته است».

حکیده

زندانی به عنوان یک پدیده اجتماعی در میان جوامع بشری همواره موجودیت خود را حفظ کرده و زندانی کردن مجرمین را به منظور مجازات آنها یکی از محسوسترین کارکردهای زندان در طول تاریخ بوده است. پژوهشی حاضر با پرداختن به دو حوزه زندانی و زندانی در دوره قاجار از آغاز تا سرپوشه ۱۲۱۹-۱۲۲۴ هجری، ضمن طرح سؤالاتی درباره ساختار و کارکرد زندان، حقوق زندانیان و نقش زندان‌ها در اصلاح ناهنجاری‌های اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم، فرضیه‌های زیر را مدنظر قرار داد: ۱. از نظر ساختار فیزیکی زندان‌های دوره قاجار شامل سیاهچال‌های تاریک و مرطوب، آبارهای نواتی و قلعه‌های سرزی می‌شد. زندان غالباً به منظور اجرای شرایط خواراها و چون سببه شکنجه یا انتقام جرمی مورد استفاده قرار می‌گرفت. ۲. زندان‌ها از بودجه مشخصی برخوردار بودند و برای زندانیان نیز حقوق و عقوبت خاصی در نظر گرفته می‌شد. ۳. زندان‌های دوره قاجار به دلیل عدم رونکرد اصلاحی نقشی مؤثری در پیشگیری از وقوع جرم و اصلاح ناهنجاری‌های اجتماعی نداشتند.

فر پروهش حاضر با گردآوری و مطالعه منابع آرشیوی و کتابخانه‌ای و با روش توصیفی، تحلیلی، ساختار نظام قضایی عصر قاجار، نظام مجازات‌ها، ساختار زندان‌ها و حقوق زندانیان مورد بررسی قرار گرفت. نتیجه حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد بنا به تعریفی که در جامعه عصر قاجار از رفتارهای دین‌خوار و مجرمانه وجود داشت مجازات‌هایی در جبهه زندانی به منظور پیشگیری از تکرار رفتارها در نظر گرفته شده بود. چرا که بیشتر مجرمین که به زندان محکوم می‌شدند، کسانی بودند که از مدارهای جامعه محکومانی نداشتند و رفتار آنها نوعی ناهنجاری محسوب می‌شد. لذا در دوره قاجار زندانی کردن افراد به منظور پیشگیری از وقوع جرم، سببه و مجازات مجرمین و جدا کردن آنها از میان افراد و تأمین سلامت و امنیت جامعه، همچنین دور کردن مجرمین از چشم‌اندازی خواهان از مرکز حکومت و قطع ارتباط آنها با مردم صورت می‌گرفت.

کلیدواژه‌ها: قاجار، زندان، زندانی، شکنجه، مجازات، ساختار قضایی

مقدمه

مقدمه

زندگی اجتماعی انسان ها تحت حاکمیت قواعد و هنجارهای پذیرفته شده ای قرار دارد که عدم رعایت آنها موجب بروز ناهنجاری و جرم در سطح جامعه می گردد. حکومت ها برای مقابله با جرایم شیوه های کیفری متفاوتی اتخاذ می کنند. این شیوه مقابله در گذشته، از اعمال مجازات هایی نظیر داغ کردن، شلاق زدن، به دار آویختن و... تا زندانی کردن افراد متفاوت بوده است. زندانی کردن یکی از راه های مقابله با جرم، جلوگیری از ارتکاب آن و مجازات مجرمان می باشد.

زندان محلی است که محکومان و گناهکاران در آنجا توقیف می شوند. پدیده زندان در ایران از پیشینه بس طولانی برخوردار است. پیش از اسلام مجرمان به دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زندانی می شدند. از زمان حمله اعراب به ایران تا روی کار آمدن صفویه افراد را به دلایل مختلف و بر اساس نوع مجازات هایی که برای آنان در نظر می گرفتند، یعنی شکنجه، دور کردن از اجتماع و کشتن تدریجی، زندانی می کردند و گاه زندانی کردن افراد جنبه انتقام جویی داشت. در دوره صفوی تا قاجاریه زندان وسیله ای برای سلب آزادی افراد بود و توجه به بهبود و اصلاح اخلاقی مجرمان مد نظر نبود. لذا زندان ها در ادوار مختلف تاریخی از کارکردهای متفاوتی برخوردار بودند. ساختار فیزیکی زندان ها نیز از سیاهچال ها و حفره های تنگ و تاریک و مرطوب زیر زمینی تا اتاق های متروکه دارالحکومه ها و یا قلعه هایی که در نقاط مرزی و بد آب و هوا قرار داشتند، متفاوت بود.

با وجود این، نهاد زندان در پژوهش های تاریخی کمتر مورد توجه قرار گرفته و ابهام های زیادی درباره آن وجود دارد و نیاز به مطالعه، بررسی و ارزیابی منابع در این زمینه کاملاً محسوس است. پژوهش حاضر با موضوع زندان و زندانی در دوره قاجار، از جنبه هایی به موضوع می پردازد که تا کنون توجه زیادی به آن نشده است، در عین حال این پژوهش نیز با نواقص فراوانی روبروست که تتبع و تحقیق بیشتر در این زمینه را طلب می کند.

بیان موضوع

نهاد زندان با توجه به کارویژه هایش، همواره در نظام های اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردار بوده است، هرچند از نظر ساختار و کارکرد در طول تاریخ و در جوامع مختلف تفاوت هایی داشته است.

در ایران دوره قاجار از زندانی کردن به منظور مجازات مجرمان و دور کردن آنان از اجتماع و صحنه سیاست استفاده می شد. زندان های دوره قاجار به دو دسته دولتی و خصوصی تقسیم می شد و هر یک از این زندان ها از ساختار خاص خود برخوردار بودند. انبارهای دولتی در شهرهای مختلف و قلعه ها بیشترین تعداد زندانیان را در خود جای می دادند. منظور از زندان های خصوصی بازداشتگاه های موقتی است که برخی صاحب منصبان حکومتی در منازل خود برپا کرده بودند. زندانیان در هر یک از این زندان ها با توجه به موقعیت و جایگاه اجتماعی شان در شرایط متفاوتی به سر می بردند. اما در مجموع به نظر می رسد شرایط نگهداری زندانیان نامساعد بوده و آنها از حداقل حقوق اجتماعی برخوردار بودند.

در ادواری از دوره قاجار با توجه به نوآوری هایی که در نتیجه آشنایی با ساختار حقوقی و نهاد زندان در غرب صورت گرفت، تحولاتی در ساختار زندان و وضعیت زندانیان بوجود آمد. از جمله اینکه در نحوه ساخت زندان می بایست شرایط حفظ سلامت زندانیان در نظر گرفته شود و زندان مرطوب و تاریک نباشد. نباید کسی را بدون حکم مجلس محاکمات حبس کرد و در موارد بروز قتل، قاتل می بایست در اتاق انفرادی زندانی شود. گرچه از اجرایی شدن این احکام اطلاعات دقیقی در دست نیست.

با عنایت به اینکه درباره ساختار و کارکرد زندان و شرایط زندانیان در دوره قاجار، داده های پراکنده اما ارزشمندی در منابع و اسناد این دوره موجود است و با توجه به اینکه تاکنون پژوهش منسجمی در این زمینه صورت نگرفته، این پژوهش درصدد است به دو موضوع زندان و زندانی در دوره قاجار بپردازد. این دو حوزه محورهایی چون مبانی عرفی و شرعی تعیین مجازات ها، چگونگی دادرسی و عفو، جرائم مشمول حکم حبس و انواع مجازات ها، محل های بازداشت و حبس مجرمان اعم از دولتی و خصوصی، شرایط نگهداری زندانیان، استنطاق، شکنجه، آزادی و فرار آنان را در بر می گیرد. متأسفانه درباب جایگاه محکومان و زندانیان بعد از آزادی در جامعه عصر قاجار اطلاعات قابل توجهی در دسترس نیست.

جهت بررسی موضوع ، سؤال های زیر مورد توجه قرار گرفت:

۱. ساختار و کارکرد زندان در دوره قاجار چگونه بود؟
۲. زندانیان از چه حقوقی برخوردار بودند و شرایط نگهداری آنان چگونه بود؟
۳. آیا نهاد زندان در دوره قاجار در اصلاح ناهنجاری های اجتماعی، پیشگیری از وقوع جرم و کاهش تخلفات از کارآمدی لازم برخوردار بود؟

فرضیه ها

۱. از نظر ساختار فیزیکی زندان های دوره قاجار شامل سیاهچال های تاریک و مرطوب، انبارهای دولتی و قلعه های مرزی می شد. این زندان ها زیر نظر مستقیم حکومت اداره می گردید. نهاد زندان در دوره قاجار بیشتر برای جدا کردن افراد از جامعه و یا از حوزه قدرت سیاسی بود. نهاد زندان واجد رویکردهای اصلاحی و تربیتی نبود و غالباً به منظور تحقق شرایط حداقلی چون تنبیه، شکنجه یا انتقام جویی مورد استفاده قرار می گرفت.
۲. نهاد زندان در نظام بودجه بندی کشور واجد بودجه مشخصی نبود و زندانی نیز از حقوق و مقرری برخوردار نبود و هزینه های نگهداری یا ساخت زندان و تأمین هزینه های زندانی تعریف نشده بود.
۳. زندان های دوره قاجار به دلیل دارا نبودن رویکرد اصلاحی نقشی مؤثری در پیشگیری از وقوع جرم نداشته و زندانیان معمولاً پس از آزادی مجدداً مرتکب اعمال خلاف می شدند و بدین ترتیب زندان ها نمی توانستند در اصلاح ناهنجاری های اجتماعی تأثیرگذار باشند.

قلمرو تحقیق

قلمرو موضوعی این پژوهش بررسی زندان ها و وضعیت زندانیان در دوره قاجار در محدوده زمانی سلطنت آقامحمدخان، فتحعلی شاه، محمدشاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، تا صدور فرمان مشروطه (۱۳۲۴-۱۲۰۹ ه.ق) و حوزه جغرافیایی آن قلمرو ایران می باشد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت: ۱. بررسی زندان های دوره قاجار به عنوان یک نهاد اجتماعی می تواند در روشن ساختن شیوه اداره این نهاد و کارکردهای اجتماعی آن، وضعیت نگهداری زندانیان و روشهای اعمال شکنجه و تأثیر آن در زمان بازگشت افراد زندانی به جامعه به ما کمک نماید.

۲. موضوع انسان و برداشت هایی که در مورد وی وجود دارد، چگونگی حقوق کیفری و نظام مجازات ها را شکل می داد، که بایستی در دوره اسلامی به ویژه دوره قاجار بررسی شود تا مبنای رفتارهای آنان در این راستا فهم و تحلیل شود.

ضرورت: ۱. تاکنون پژوهشی متقن و کامل در مورد تاریخ زندان و وضعیت زندانیان در ایران و به ویژه در دوره قاجار صورت نگرفته است و از این رو باید با بررسی این موضوع زوایای اجتماعی جامعه کاویده شود.

۲. لزوم توجه به تاریخ نهادهای کنونی جامعه، مانند نهاد زندان و استخراج روال ها و قواعد و رویه هایی که در طول تاریخ در این راستا شکل گرفته و نیز لزوم توجه به موقعیت زندانی در جامعه و شکل گیری برداشت ها و داوری های لازم در این زمینه، ضرورت این پژوهش را می رساند.

۳. باید با این مطالعات در بهسازی نهاد زندان و تصحیح برخی برداشت ها و رویکردها به موضوع زندان و زندانی در جامعه معاصر ایران یاری رساند.

روش تحقیق

الف: روش گردآوری اطلاعات تاریخی

در این پژوهش مطالب از طریق مطالعه آرشیوی و کتابخانه ای شناسایی و گردآوری می شود. جهت گردآوری اسناد آرشیوی و عکس مراجعه به سازمان اسناد ملی، سازمان اسناد وزارت امور خارجه، مرکز آموزش و پژوهش سازمان زندان ها، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، مرکز مطالعات تاریخ معاصر و بخش اسناد تصویری کاخ گلستان در دستور کار قرار گرفت.

اسناد موجود در آرشیو مجلس شورای اسلامی و مرکز مطالعات تاریخ معاصر به دلیل عدم انطباق زمانی با موضوع پژوهش، مورد استفاده واقع نشد. در آرشیو سازمان اسناد ملی و وزارت امور خارجه اسناد ارزشمندی در این رابطه موجود است که بخشی از آنها گردآوری و استنساخ گردید. این اسناد در روشن سازی بخش هایی از موضوع همچون نحوه نگهداری زندانیان، محل های حبس و افراد زندانی راهگشا است.

سازمان زندان ها از جمله مراکزی است که تصور می شد با ارائه اسناد و مدارک و حمایت از موضوع می تواند کمک شایانی به انجام این پژوهش نماید. در این راستا به مرکز آموزش و پژوهش سازمان زندان ها مراجعه شد، اما آنها همکاری لازم را در این زمینه مبذول نداشته و هیچ گونه سندی نیز در اختیار نگارنده قرار ندادند.

بخش دیگری از منابع آرشیوی روزنامه های دوره قاجار می باشند که با توجه به اینکه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، پنجاه و هشت عنوان از مطبوعات ایران را تا سال ۱۳۲۵ه.ق. در قالب لوح فشرده و با نام «لوح مطبوعات فارسی ایران» به چاپ رسانده است، این دسته از منابع از این طریق مورد مطالعه قرار می گیرد.

منابع دوره قاجار اعم از تاریخی، محلی، خاطرات، اسناد منتشر شده و سفرنامه ها نیز از طریق مراجعه به کتابخانه ها مطالعه و بررسی می گردند.

ب: روش بررسی و تحلیل موضوع

روش پژوهش حاضر توصیفی- تحلیلی است. در مراحل تحقیق ابتدا ساختار نظام قضایی و رویه دادرسی محاکم ایران در دوره قاجار مورد بررسی قرار می گیرد. هر چند نتایج حاصل از پژوهش هایی که در این رابطه صورت گرفته به صورت کتاب و مقاله در دسترس است، اما به علت ارتباط نزدیک میان نهاد زندان و نظام قضایی، لازم است در این جا زمینه آشنایی با محاکم عرف و شرع و صاحب منصبان آن و آئین دادرسی این دوره فراهم شود. در این بخش اطلاعات تاریخی گردآوری شده با تکیه بر دانش حقوقی مورد ارزیابی قرار می گیرد.

مجازات های دوره قاجار موضوع گسترده ای است که خارج از بحث این پژوهش می باشد. لیکن در این بخش به مجازات های اعمال شده درباره زندانیانی که به علت ارتکاب جرایم مختلف بازداشت می شدند پرداخته می شود. داده های موجود در روزنامه های قاجاری از این حیث حائز

اهمیت است. این داده ها در کنار اطلاعات جمع آوری شده از سایر منابع، جهت روشن ساختن این بحث و نیز مبانی صدور مجازات ها و عوامل اجرای آن مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد.

یکی از بخشهای اصلی این پژوهش بررسی زندان های دوره قاجار می باشد. ترسیم ساختار فیزیکی زندان ها، معرفی مسئولان زندان و بررسی عملکرد زندان ها نیازمند مطالعه دقیق منابع، اسناد آرشیوی و روزنامه های قاجاری است، تا بتوان از خلال داده های موجود به تحلیل این بخش پرداخت.

شرایط زندانیان و وضعیت نگهداری آنان موضوعی است که کمتر در منابع منعکس شده است. بیشترین اطلاعات در این رابطه از میان سفرنامه ها و خاطرات و اسناد قابل دستیابی است، ازاین رو لازم است با مطالعه این دست از منابع، داده های موجود در این زمینه گردآوری و مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرند.

لازم به ذکر است روش پژوهش حاضر به شیوه میان رشته ای است که در آن موضوع زندان و زندانی از منظر دانش تاریخی و حقوقی مورد مطالعه قرار می گیرد، از این رو پس از مطالعه منابع و استخراج داده های مورد نظر، اطلاعات گردآوری شده مورد پردازش قرار گرفته و با توجه به مباحث حقوقی و اجتماعی تحلیل و ارزیابی می شوند.

دشواری های تحقیق

پژوهش در حوزه تاریخ معاصر ایران به علت حجم انبوه منابع و برخورداری از اسناد و روزنامه ها و نیز نحوه دسترسی به آنها با دشواری های خاص خود روبروست، مضاف بر اینکه ممکن است درباره برخی موضوعات داده های اندکی از آنها استخراج شود. در این پژوهش نیز تعداد زیادی از منابع، شناسایی و گردآوری گردید که با توجه به ماهیت موضوع پژوهش ضروری بود به طور کامل و دقیق و با صرف زمان طولانی مورد مطالعه قرار گیرند.

همچنین مراجعه به سازمان های ارایه دهنده اسناد آرشیوی، شناسایی، گردآوری و استتساخ اسناد مورد نظر نیز مستلزم صرف زمان زیادی بود.

لازم به ذکر است، «لوح مطبوعات فارسی ایران» که از سوی مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی تهیه گردیده و حاوی روزنامه های دوره قاجار تا سال ۱۳۲۵ ه.ق. می باشد، دسترسی به این دسته از منابع را تسهیل می نماید، اما عدم امکان جستجو، پرینت و طراحی نامناسب این نرم افزار سرعت عمل کاربر را کاهش داده و لذا مطالعه آنها زمان نسبتاً طولانی را به خود اختصاص داد.

مفاهیم

زندان / حبس: در لغت محلی است که متهمان و محکومان در آنجا نگاه داشته می شوند.^۱ (حبس در معنای بازداشت هم به کار رفته است که ذیل مفهوم بازداشت بررسی می شود). هدف از زندانی کردن مقصران و مجرمان در گذشته دور کردن آنها از جامعه بوده است. در سیاست نامه های قاجاری کارکرد زندان را «منع از مخالطت با اهل مدینه» دانسته اند.^۲ اما یکی از رساله های دوره مظفری اصلاح و تربیت مقصران را جزء کارکردهای حبس دانسته و لزوم به کار گماشتن زندانیان را طی دوره حبس متذکر گردیده است.^۳ در تعریف زندان آمده: «محلی برای بازداشت و نگهداری مجرمین به منظور مجازات یا اصلاح آنها».^۴ امروزه و طبق تعریف سازمان زندان ها، زندان محلی است که در آن متهمان و محکومان با قرار یا حکم کتبی مقام قضایی موقتاً یا برای مدت معین و یا به طور دائم به منظور اصلاح و تربیت و درمان نارسایی ها و بیماری های اجتماعی و تحمل کیفر نگهداری می شوند.^۵

حبس در فرهنگ دادرسی به معانی بازداشت، زندان، نگهداشتن آمده است.^۶ در لغت به معنای بازداشتن و مکان بازداشت است و در متون دینی و منابع فقهی نیز به همین معنا به کار رفته است. حبس در فقه و حقوق مجازاتی است که به منظور بازداشتن مجرم یا متهم از تصرف در برخی امور خویش و ایجاد محدودیت برای او می باشد. مفهوم حبس اعم از زندان است و با شیوه هایی مانند نگهداشتن فرد در منزل یا همراه بودن مداوم نگهبان مدعی با وی نیز تحقق می یابد.^۷ «سلب آزادی و اختیار نفس در مدت معین یا نامحدود بطوری که در آن زمان، حالت انتظار و

^۱ فرهنگ دهخدا، مدخل زندان.

^۲ ساوجی، میرزا موسی، رساله سیاست مدن، به نقل از زرگری نژاد، غلامحسین، رسایل سیاسی عصر قاجار، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۰، ص ۶۱.

^۳ صنیع الدوله، مرتضی قلی (خان خانان)، رساله در اصلاح امور، به نقل از زرگری نژاد، رسایل سیاسی، ص ۵۵۱. در این باره آمده: «مقصود از زجر و بند تربیت است... اشخاصی را که مستوجب حبس شدند، باید در محبس تا اندازه ای که میسر است تربیت کرد. اقلأً از بدتر شدن محفوظ داشت... لهذا مقصرین را در مجلس کاری که حرفه ایشان باشد معین کنند تا بدان اشتغال جویند». همانجا.

^۴ مصاحب، غلامحسین، «زندان یا محبس»، دایره المعارف فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰، ص ۱۱۸۸.

^۵ کریمی، حسین، فرهنگ دادرسی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸، مدخل زندان.

^۶ همان، مدخل حبس.

^۷ سعیدی، فریده، «حبس»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۲، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۴۹۸.

ترخیص وجود نداشته باشد و اگر حالت انتظار وجود داشته باشد آنرا توقیف گویند.^۱ واژه حبس در فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار در دو معنی زندانی کردن یا شدن، در زندان بسر بردن و محل نگهداری مجرمان آمده است.^۲ با این همه زندان بارزترین و کامل ترین مصداق حبس و واجد همه ویژگی های آن است.^۳ در منابع تاریخی دوره قاجار بیشتر از واژه های زندان، حبس و یا محبس به به عنوان محلی برای نگهداری افراد محکوم استفاده شده است، اما در برخی منابع واژه هایی نظیر دوستاق^۴، فراشخانه،^۵ قیدخانه،^۶ حبس خانه،^۷

^۱ جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *ترمینولوژی حقوق*، تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۸، ص ۲۰۸.

^۲ مدرسی، یحیی و سامعی، حسین و صفوی مبرهن، *زهر، فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار، قشون و نظمیه*، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۸۰، مدخل حبس.

^۳ سعیدی، «حبس»، ص ۴۹۸.

^{*} همچنین دوستاق خانه، دستاق خانه، دوستاخ و دستاخ خانه، کلمه ترکی به معنی محل نگهداری افراد مجرم. مدرسی و دیگران، *فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار...*، مدخل دوستاخ و دوستاق خانه.

^۴ به عنوان مثال در اسناد تاریخی خاندان غفاری در کاربرد واژه دوستاق آمده: «گفتم موافق پنج ماه هرچه حصه می گیرد می دهم. گوش نداده کمترین را به دست محمد علی بک سرهنگ توپخانه مبارکه داده، چهل روز دوستاق کرده آنچه رسوائی بود به سر کمترین آورد». اصفهانیان، کریم و دیگران (گردآورنده): *اسناد تاریخی خاندان غفاری*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۶۶. و معادل واژه حبس نظر به این شکل آمده: «محمد رضا خان ریش سفیدان بهارلو و عرب را در قلعه داراب بطور دوستاق نظر نگاه داشته و آدم فرستاده که آن دوازده نفر را گرفته بیاورند». سعیدی سیرجانی (گردآورنده): *وقایع / اتفاقیه*، تهران: آسیم، ۱۳۸۳، ص ۱۵۱.

^۵ واژه فراشخانه در منابع فراوانی بیشتری دارد، به عنوان نمونه سه کاربرد آن آورده می شود: «هریک از فراشها که از اشخاص مدعی علیهم قبول عذر و رشوت کند و در حاضر کردن آنها تأخیر و تقاعد نماید بمحبس انبار فراشخانه مبارکه همایونی خواهد رفت». کرمانی، ناظم الاسلام، *تاریخ بیداری / ایرانیان*، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۲۲. «حضرت نواب به سبب وفور جلالت شأن، به همان حبس نظر مودب شد و آخوند ملّا حسین در فراشخانه همایون در زیر زنجیر چندی معذب آمد». خاوری شیرازی، میرزا فضل الله، *تاریخ ذوالقرنین*، به تصحیح ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۴۶۷. «و رضا قلی خان و محمد خان را در ارک محفوظ داشتند و عبد الرضا خان یزدی را در فراشخانه خارج ارک متوقف ساختند». اعتماد السلطنه، محمدحسنخان، *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۱۶۱۵.

^۶ واژه قید خانه نیز به این صورت به کار رفته: «و یکی از مشایخ دموخ بعد از چند هفته قید شبانه هنگام غلبه خواب به پاسبانان تنگستانی گردنش را از زنجیر بیرون آورده مشایخ دیگر را نجات داده آهسته به کوچه درآمد. ولی پاسبانان خبردار شده تعاقب نمودند و همه را گرفته باز به قید خانه بردند و زنجیر کردند». افشار، ایرج (گردآورنده): *دفتر تاریخ مجموعه اسناد و منابع تاریخی*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۵۳.

^۷ از حبس خانه نیز در برخی منابع استفاده شده: «و جمعی از بزرگان آن اراضی را که با خود از در صدق نمیدانست میل در کشید، و در حبس خانه باز داشت». سپهر، محمدتقی، *ناسخ التواریخ (سلاطین قاجاریه)*، به تصحیح و حواشی

زنجیرخانه^۱ و سجن^۲ (به ندرت)، در همین معنی و با همین کاربرد مورد استفاده قرار گرفته است. در این پژوهش زندان اعم از زندان های حکومتی، قلعه ها، سیاهچال ها و بازداشتگاه های خصوصی اعظم می باشد و نگارنده نیز در متن از دو واژه زندان و حبس در معنی محلی برای نگهداری محکومان استفاده خواهد کرد.

بازداشت: در لغت به معنی حبس، توقیف، ممانعت و جلوگیری آمده و جایی است که متهمان را قبل از محکومیت دادگاه برای انجام محاکمه توقیف کنند.^۳ در اصطلاح حقوق کیفری به معنای حبس متهم در جریان تحقیقات مقدماتی است که گاهی تا پایان رسیدگی و صدور حکم و شروع به اجرای آن ادامه می یابد. وجه تمایز آن با مواردی که به حبس متهم می انجامد در این است که عنوان مجازات بر آن صادق نیست. بازداشت حکمی است که به منظور امکان دسترسی به متهم، جلوگیری از فرار، اختفا و تبانی او در شرایط خاصی صادر می شود.^۴

محمدباقریهودی، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۴، ج ۱، ص ۹۶. «من تعجب کردم که با وجود شناختن نایب الحکومه مرا و محقق نشدن این مطلب، چگونه مرا نگاه داشت. و حال آنکه فراش ها همه مرا می شناختند که آدم صاحب هستم. لهذا مرا آوردند در حبس خانه زنجیر کردند». مافی، حسین قلی خان (نظام السلطنه)، خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی، به تصحیح معصومه مافی و دیگران، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۷۰.

^۱ زنجیرخانه در معنی محل نگهداری مجرمان در زنجیر و محبس آمده، مدرسی و دیگران، فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار...، مدخل زنجیرخانه. دراین باره آمده «دیگر آنکه حضرت والا شعاع السلطنه حکم فرموده اند اشخاص مقصر که در زنجیرخانه دیوانی محبوس هستند همه روزه فراش آنها را ببرد چهار بازار وکیل را با سایر بازارها جاروب کرده پاک نمایند». سعیدی سیرجانی، وقایع اتفاقیه، ص ۶۴۸.

^۲ به عنوان نمونه در افضل التواریخ آمده که: «عرض کردم که: چند نفر فراش دیوانی همراه گماشتگان من بفرستید تا آنها را آورده، فساد ظاهراً نشود. خلاصه، ده نفر فراش رفت و آن دو نفر را آورد؛ آنها را در سجن بردند». افضل الملک، غلامحسین، *افضل التواریخ*، به تصحیح منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱، ص ۱۲۶. همچنین در فارسنامه ناصری آمده «و معادل هفتاد هشتاد نفر از قبیله ولی خان و اهالی شول جورج کام فیروز را که با ولی خان دوستی و همراهی داشتند، زنده در ثخن آن برج گذاشته، سرهای آنها را از سوراخهای برج بیرون کرده، مردمان شهری آب و نان به آنها می دادند و تا چند روز، زنده بماندند»، سپس در توضیح کلمه ثخن آورده، ثخن در لغت به معنی ستبر و سخت گردیدن و ستبری و قطر و ضخامت است و احتمالاً در اینجا «سجن» به معنی زندان است. حسینی فسایی، میرزا حسن، *فارسنامه ناصری*، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۷۷۰.

^۳ کریمی، فرهنگ دادرسی و فرهنگ دهخدا، مدخل بازداشت.

^۴ حائری، مسعود، «بازداشت»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۴۳۴.

در منابع قاجار مواردی از بازداشت افراد به چشم می خورد که به جرم قتل، شرارت یا سرقت و... بازداشت می شدند. به عنوان مثال سارقان را برای معرفی همدستان و یا نشان دادن محل اختفای اموال مسروقه و یا تا زمان اجرای مجازات بازداشت می کردند.^۱ در منابع قاجاری از مفهوم بازداشت برای اشاره به این موارد استفاده نشده و در اینجا هم واژه زندان یا حبس به کار رفته است، اما چگونگی اجرای حکم نشان دهنده این است که فرد مجرم در بازداشت بسر می برده است. پس به منظور جداسازی مفهوم «بازداشت» از «حبس»، مواردی که مشمول بازداشت می شود در بخش مجازات ها مطرح می گردد.

نهاد*: در تعاریف جامعه شناسی از نهاد آن را نظامی نسبتاً پایدار و سازمان یافته از الگوهای اجتماعی می دانند که برخی رفتارهای نظارت شده و یکسان را با هدف برآورده کردن نیازهای اساسی جامعه دربر می گیرد.^۲ نهادها مجموعه ای از عادات و رسوم، شیوه های قومی، الگوهای رفتاری و ارزش ها و هنجارهایی هستند که با منافع اجتماعی سروکار داشته و تعداد زیادی از افراد جامعه با آنها همنوایی می کنند.^۳ نهادها اساس یک جامعه را تشکیل می دهند، زیرا شیوه های نسبتاً ثابت رفتاری را که در طول زمان پایدار می ماند، ارائه می کنند.^۴

همه جوامع بشری مرکب از نهادهای اجتماعی هستند که قلمروهای اصلی زندگی اجتماعی را تشکیل می دهند.^۵ نهاد اجتماعی متشکل از همه مؤلفه های ساختاری یک جامعه است که از

^۱ در گزارش پلیس تهران در روز ۲۳ جمادی الثانی ۱۳۰۴ ه.ق. آمده «سید جواد را برای این که ضعیفه بدکاره را که برای تحقیقات دزدی به اداره می آوردند از او حمایت کرده فرارش داده است از محله دولت به اداره آوردند تا تحقیقات لازمه به عمل آید». در گزارش روز بعد نیز چنین آمده: «سید جواد که برای تحقیقات سرقتی در اداره بود بعد از تحقیقات لازمه ضامن داده از اداره خارج گردید». شیخ رضایی، انسیه و آذری، شهلا (گردآورنده): گزارشهای نظمیه از محلات طهران، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، ۱۳۷۷، ج ۱، صص ۳۹۱ و ۳۹۴ و یا «سید احمد نام از جمله سارقین و اشرار آنجا [خلخال]... بدست آمده و چون در این مدت اموال بسیار از مردم به سرقت برده به جهت استرداد اموال مردم در حبس است تا بعد از اخذ و استرداد اموال مردم بدانچه حکم اولیای دولت علیه صادر شود درباره او معمول دارند». روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۱۳۱، ۲۸ شوال ۱۲۶۹.

*. Institution

^۲ کوئن، بروس، مبانی جامعه شناسی، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سمت، ۱۳۸۱، ص ۱۵۱.

^۳ مارشال، گوردن، فرهنگ جامعه شناسی، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: میزان، ۱۳۸۸، ص ۵۶۸ و گیدنز، آنتونی، جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی، چاپ نهم، ۱۳۸۲، ص ۷۹۰.

^۴ گیدنز، جامعه شناسی، ص ۷۹۰.

^۵ عضدانلو، حمید، آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه شناسی، تهران: نشرنی، ۱۳۸۴، ص ۶۵۷.

طریق آنها ملاحظات و فعالیت های عمده سازمان دهی می شوند و نیازهای اجتماعی همچون نظم و اعتقادات و... برآورده می گردند.^۱ نهادهای اجتماعی برای رسیدن به اهداف خود باید چندین کارکرد داشته باشند.^۲ نهاد زندان در دوره قاجار واجد کارکردهای تنبیهی (یعنی به مجازات رساندن مجرمین) و دور کردن افراد مجرم از اجتماع جهت تأمین امنیت جامعه و حکومت بود، اینکه آیا این نهاد در اصلاح زندانیان توفیقی داشته سؤالی است که در پایان پژوهش می توان به آن پاسخ داد.

حد: در لغت به معنی دفع، منع، بازداشتن از کاری آمده و در اصطلاح فقه و حقوق جزای اسلام، مقابل قصاص است. یعنی اجرای مجازات بدنی که مقدار آن معین است.^۳ تمام جرائمی که مجازات آن در شرع معین گردیده حد نامیده می شود، در مقابل تعزیرات که مجازات آنها مشخص نشده و به عهده حاکم گذارده شده است. در تعاریف حقوقی ویژگی هایی را برای حد برشمرده اند: ۱. مجازات مصرح در قانون جزا که حداقل و حداکثر ندارد. ۲. مطلق مجازات. ۳. قانون الزامی.^۴

تعزیر: در لغت به معنی ادب کردن به کمتر از حد، ضربی که کمتر از حد باشد، آمده است.^۵ در تعریف آن گفته شده: «مجازات جرمی که قانون آن جرم را مستوجب حد ندانسته باشد».^۶ تعزیر نوعی مجازات شرعی و قانونی است که در آن میزان کیفر را حاکم شرع با توجه به مصالح فرد و جامعه، مقتضیات زمان و مکان، شدت جرم و سوابق و ویژگی های مجرم تعیین می کند.^۷ در واقع تعزیر مجازاتی است که حداکثر و حداقل دارد که حداکثر آن در قانون معین است و نباید به اندازه حد باشد و تعیین حداقل آن به اختیار قاضی است.^۸ «برخی فقها توبیخ نمودن و زندانی کردن را نیز از مصادیق تعزیر دانسته اند و به نظر بعضی هر چیزی که هدف از تعزیر (تأدیب شخص و

^۱. مارشال، فرهنگ جامعه شناسی، ص ۵۶۹.

^۲. کوئن، مبانی جامعه شناسی، ص ۱۵۱.

^۳. فرهنگ دهخدا، مدخل حد.

^۴. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۲۱۱.

^۵. کریمی، فرهنگ دادرسی، مدخل تعزیر و فرهنگ دهخدا، مدخل تعزیر.

^۶. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۱۶۳.

^۷. قاضی زاده، کاظم، «تعزیر»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۵۰۸.

^۸. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۱۶۳.

ارعاب دیگران برای پیشگیری از جرم) را تأمین کند، می تواند مصداق تعزیر باشد؛ مانند تبعید، زندان و مصادره اموال.^۱

تفاوت های حد و تعزیر: ۱. کیفر تعزیر نامعین و متناسب با شدت جرم و تأثیر آن در جامعه و شخصیت مجرم است، ولی حد معین است و حاکم، حق تشدید یا تخفیف آن را ندارد. ۲. در تعزیر حق بخشودگی در مواردی برای حاکم وجود دارد، اما در حد این گونه نیست. ۳. تعزیر منوط به وجود مفسده است، اگرچه معصیت در کار نباشد؛ لذا، کودک و مجنون نیز تعزیر میشوند که به آن تأدیب گفته می شود. اما حد تابع معصیت، و شرط اجرای آن بلوغ است.^۲

در دوره قاجار معمولاً حد مشخصی برای جرایم وجود نداشت و در اکثر موارد میزان مجازات ها براساس حدود شرعی ها تعیین نمی شد. غالباً مجازات کمتر یا بیشتر از حد معین درباره مجرمان اعمال می شد که میزان آن به نظر شاه یا حکام یا دیگر مقام های صلاحیتدار بستگی داشت.

عرف: عرف در لغت به معنی شناخته و معروف آمده و اصطلاح و امری است که میان مردم متداول شده باشد. قاعده حقوقی است که مولود تکرار عمل جمعیتی است و قانونگذار در تعبیرات قانونی خود ذکر خاصی از آن نکرده ولی آنرا به نحوی از انحاء مورد حمایت خود (یعنی مشمول ضمانت اجرا) قرار داده است. فرق عرف با قانون در این است که واضع عرف اجتماع می باشد و وضع کننده معین و مشخصی ندارد و دیگر اینکه مانند قانون مدون نمی باشد.^۳ «منظور از عرف چیزی است که به دلالت عقل میان مردم رایج است و گونه گون سرشته ها آن را می پذیرد خواه عرف عام باشد خواه عرف خاص. بدین گونه، میان عرف و عادت، از دریچه چشم حقوقدانان مسلمان، جدایی نیست».^۴ از نظر حقوقدانان «قوانین عرفی عبارت از مقرراتی است که مسلمین در کنار قوانین شرعی و بدون رعایت موافقت یا مخالفت شریعت خود وضع نموده و اجرا کرده اند محاکمی که به مرافعات ناشی از قوانین عرفی رسیدگی می کردند، محاکم عرفی نامیده می شدند».^۵

^۱.قاضی زاده، «تعزیر»، ص ۵۰۸.

^۲.همان، ص ۵۰۹.

^۳.فرهنگ دهخدا، مدخل عرف.

^۴.ساکت، محمدحسین، نهاد د/درسی در اسلام، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵، ص ۱۳۱.

^۵.جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۲۳۷.

شرع: شرع در لغت به معنی دین، مذهب، کیش، آیین و طریقه و روش آمده و در مقابل عرف قرار دارد.^۱ «شرع، راه و روشی است که قرآن مجید و سنت پیامبر و اجماع حقوقدانان مسلمان و عقل در میان امت اسلامی نهاده است... در ایران اسلامی میان شرع و عرف جدایی می نهاده اند...»^۲.

ادبیات تحقیق

در رابطه با هر پژوهشی همواره تعدادی آثار تحقیقی موجود است که از نظر موضوع ارتباط غیرمستقیمی با موضوع پژوهش مورد نظر دارد. مطالعه این دسته آثار به آشنایی بیشتر با موضوع و دریافتن اینکه چه ابعادی از آن پیشتر مورد بررسی قرار گرفته، کمک می نماید. در رابطه با پژوهش حاضر کتاب ها و مقاله هایی در زمینه نظام قضایی و حقوقی دوره قاجار، مجازات زندان در اسلام و یا تاریخچه زندان در اروپا و تاریخ اجتماعی و تشکیلات حکومتی شهر تهران جهت اشراف بیشتر به موضوع مورد مطالعه قرار گرفت که در اینجا به معرفی آنها پرداخته و میزان ارتباط آنها با موضوع پژوهش حاضر بررسی می شود.

لازم به ذکر است این بخش با پیشینه تحقیق که به معرفی آثار پژوهشی می پردازد که به طور مستقیم جنبه هایی از موضوع را مورد بررسی قرار داده اند، متفاوت است. در بخش بعدی به این مبحث پرداخته می شود.

۱. نظام قضایی و آیین دادرسی ایران کتابی است که به قلم دکتر سید محمد طیبی نگارش یافته و همانگونه که از عنوان آن برمی آید، این کتاب به بررسی سیستم قضایی و رویه دادرسی و اعمال مجازات ها در فاصله زمانی حکومت افشاریه تا انقلاب مشروطه (۱۱۴۸-۱۳۲۴ ه.ق.) پرداخته است.

به جهت ارتباط لاینفک میان بحث زندان ها و نظام قضایی، مطالب این کتاب خصوصاً فصل چهارم آن با عنوان نظام قضایی و آیین دادرسی ایران در دوره قاجاریه (تا انقلاب مشروطه) مورد توجه قرار گرفت. مطالب این فصل که بخش عمده کتاب را به خود اختصاص داده در چهار بخش، محاکم عرف (مقام ها و مسئولیت ها)، محاکم شرع (مقام ها و مسئولیت ها)، آیین دادرسی و مجازات ها و تکاپوهای اصلاح گرایانه دادرسی و قضایی این دوره را مورد بررسی قرار داده است.

^۱. فرهنگ دهخدا، مدخل شرع.

^۲. ساکت، نهاد دادرسی در اسلام، ص ۱۳۲.

در بخش محاکم عرف، مقام های مسئول از جمله شاه، حاکم، امیر دیوان، کلانتر، کدخدا، داروغه، محتسب و وکیل الرعایا و در بخش محاکم شرع مقام های شیخ الإسلام، قاضی، قاضی عسگر، مجتهدان، صدر و ملاباشی به خوبی دسته بندی و معرفی شده و مسئولیت ها و محدوده وظایف هر یک و مبنای قضاوت و چگونگی برخورد و تعامل محاکم عرف و شرع بیان گردیده است.

بخش مربوط به مجازات ها و شکنجه ها نیز از بخش های قابل توجه این کتاب است که در جای خود مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

اما درباره زندان ها که مورد نظر نگارنده بود، بخش کوچکی از کتاب به این موضوع اختصاص یافته که در آن به معرفی زندان انبار شاهی و زندان کلات و چگونگی نگهداری و رفتار با زندانیان و تلاش هایی که در دوره ناصرالدین شاه برای بهبود وضع زندان ها انجام گرفت، پرداخته است.^۱

۲. نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی، نوشته ویلم فلور* و امین بنانی است. بخش عمده این کتاب به نظام قضایی در عصر قاجار اختصاص دارد. در این کتاب محاکم شرع و عرف، مجازات ها، دادرسی روستایی و ایلی، چگونگی اجرای احکام و اصلاحات قضایی مورد بررسی قرار گرفته و از اقدامات عباس میرزا، فتحعلی شاه، محمدشاه، امیرکبیر، میرزا آقاخان نوری و میرزا حسینخان سپهسالار در این زمینه صحبت به میان آورده است. در مورد وضعیت زندان ها مطالب کتاب بسیار اندک است.^۲

۳. صد سال پیش از این، مقدمه ای بر تاریخ حقوق جدید ایران اثر محمدتقی دامغانی، مجموعه پانزده مقاله است که به روند شکل گیری تاریخ حقوق جدید ایران می پردازد. فصل اول به معرفی کنت دمونت فورت و مندرجات کتابچه قانونی او در خصوص مواردی که مشمول حکم حبس می شد اختصاص دارد که در واقع اولین مقررات مدون جزایی می باشد. در مقاله بعدی به تشکیل دیوانخانه عدلیه، ایجاد هیأت حکومتات ممالک محروسه، منع از استبداد حکام که فقط مجرمان را حبس نمایند و اولین مقررات دادرسی که در روزنامه وقایع اتفاقیه درج شده، پرداخته و در دیگر بخش های مرتبط با پژوهش حاضر به معرفی سپهسالار، به عنوان اولین کسی که برای نظم دادن

^۱. طیبی، محمد، نظام قضایی و آیین دادرسی ایران (از افشاریه تا انقلاب مشروطه)، کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۸.

* Floor, Willem M.

^۲. فلور، ویلم و بنانی، امین، نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی، ترجمه حسن زندیه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.

به دادگستری اقدام کرد، اولین طرح قانون اساسی حکومت مطلقه و اولین طرح قوانین تشکیلاتی و رساله صراط المستقیم ملکم خان در بیان حقوق ملت پرداخته است.^۱

۴. تاریخ حقوق ایران تألیف پروفسور سید حسن امین عنوان کتابی است که در آن تاریخ حقوق و تحول نظام قضایی و آیین دادرسی ایران از دوره پیش از مهاجرت آریایی تا سال ۱۳۵۷ش. مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. در بخش یازدهم کتاب با عنوان «اوضاع حقوقی ایران از آغاز دوره قاجاریه تا انقلاب مشروطه»، نویسنده به موضوعاتی چون تفکیک صلاحیت های شرعی و عرفی، انواع مراجع قضایی عصر قاجار، اصلاحات قضایی عصر ناصری توسط امیرکبیر و سپهسالار، رسم تحصن و بست نشینی و اوضاع اداری و مالیه عمومی پرداخته است و در پایان نتیجه می گیرد که نظام قضایی دوره قاجار برگرفته از نظام قضایی عصر صفوی بود که با تغییر مذهب از فقه اهل سنت به اصول فقه شیعه امامیه تحول شگرفی در آن به وقوع پیوست. مباحث مطرح شده در این بخش جهت توضیح بیشتر مطالب فصل اول پژوهش حاضر مورد استفاده قرار می گیرد.^۲

۵. تاریخ اجتماعی ایران اثر مرتضی راوندی است که در ده جلد به موضوعات مختلفی در مورد تاریخ، فرهنگ، هنر، علوم و شیوه های حکومتی ایران از دوران پیش از تاریخ، دوران تاریخی و ایران باستان تا دوران معاصر می پردازد.

در بخش دوم از جلد چهارم، قسمتی به بحث دادگستری در ایران اختصاص یافته است. نویسنده در مبحث مربوط به دوره قاجار، وضعیت نظام قضایی و چگونگی رسیدگی به دعاوی، محاکم شرع و عرف، انواع کیفرها و وضع زندان ها را مورد بررسی قرار داده که داده های متنوع، فراوان و محققانه ارائه شده در این بخش، جهت اشراف به موضوع پژوهش حاضر راهگشاست.^۳

۶. اینجا طهران است نوشته منصوره اتحادیه (نظام مافی)، مجموعه مقالاتی درباره تهران بین سالهای ۱۲۶۹ه.ق. تا ۱۳۴۴ه.ق. است که در هفده گفتار و براساس اسناد به جا مانده از آن دوره، به بررسی شرایط زندگانی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مردم تهران پرداخته است. قسمت اول درباره مسائل عمومی شهر است، مانند رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری، خاطرات رجال قاجاری، بافت اجتماعی - اقتصادی بازار و محله تهران، خرید و فروش زمین، موقوفات تهران، زن در

۱. دامغانی، محمدتقی، صدسال پیش از این (مقدمه ای بر تاریخ حقوق جدید ایران)، تهران: شبگیر، ۱۳۵۷.

۲. امین، سید حسن، تاریخ حقوق ایران، تهران: دایره المعارف ایران شناسی، ۱۳۸۲.

۳. راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۴، تهران: نگاه، چاپ دوم، ۱۳۸۲.

جامعه و بیداری زنان؛ و قسمت دوم درباره امور یکی از تجارت خانه های معتبر تهران است که از روش کار تجار و صراف ها و روابطشان صحبت می کند.

در میان این مجموعه مقاله ها، مقاله «جنایت و مکافات، مسئله امنیت در تهران عصر ناصری و وظایف پلیس»، به ایجاد اداره پلیس و وظایف بسیاری که بر عهده این اداره بوده اشاره کرده که البته بعدها بخشی از آن به ادارات مختلف واگذار گردید. این مقاله بر اساس گزارشهای پلیس تهران بین سالهای ۱۳۰۳-۱۳۰۴ ه.ق. تهیه شده که حاوی اطلاعات متنوعی از طلاق، مرگ، ازدواج، نزاع های خانوادگی و... است. بخش مهم آن در ارتباط با موضوع پژوهش، اطلاعاتی است که از انواع جرائم و نقش پلیس در دستگیری مجرمان دارد. در این مقاله از کتابچه «قانون اداره جلیله نظمیه و امنیه و تنظیمات بلدیه» که توسط کنت دمونت فورت تهیه شده بود استفاده شده است. در این کتابچه تمامی جرائم مشمول حکم حبس به تفکیک بیان گردیده و مدت حبس هر جرمی بیان گردیده است که می تواند در این پژوهش مورد استفاده واقع شود.^۱

۷. دارالخلافة تهران اثر ناصر نجمی، آنگونه که از نامش پیداست به توصیف تهران عصر ناصری اختصاص دارد. در این کتاب به محل سبزه میدان که اولین محل اعدام مجرمان در تهران بوده و مجازات سر بریدن و اجرای آن و اولین زندان دارالخلافة در خیابان مریضخانه و وضعیت زندانیان اشاره کوتاهی کرده است.^۲

۸. مقاله «حبس» نوشته فریده سعیدی، مجازات حبس را از دیدگاه اسلامی و فقهی مورد بررسی قرار داده است. این مقاله ابتدا معانی فقهی و لغوی حبس را برشمرد و در ادامه به مجازات حبس و اهداف تشریع آن در اسلام پرداخته، از جمله حبس متهم برای دسترسی داشتن به او و جلوگیری از محو آثار جرم، پیشگیری از وقوع جرم و مجازات مجرم. در پایان به طور مختصر به کیفر حبس در دوره قاجار و قاعده مند شدن آن با تدوین کتابچه قانونی کنت دمونت فورت، تصویب قانون مجازات عمومی ایران در سال ۱۳۰۴ ه.ش. و انواع حبس ها در قوانین جمهوری اسلامی اشاره کرده است.^۳

^۱. اتحادیه، منصوره، *اینجا طهران است*، ویرایش مصطفی زمانی نیا، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۷.

^۲. نجمی، ناصر، *دارالخلافة تهران*، تهران: امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۵۶.

^۳. سعیدی، «حبس»، صص ۵۰۰-۴۹۸.

۹. در دایره المعارف فارسی مصاحب ذیل واژه «زندان یا محبس»، به طور مختصر به تاریخچه ای از زندان ها در اروپا و ساختار و کارکرد آنها اشاره کرده و بیان می دارد زندان تا اواخر قرن هجدهم میلادی محلی برای دور کردن مجرمان از اجتماع بود و اصلاح آنها مدنظر نبود. زندانیان را در زیرزمین کلیساها، کاخ های ملاکان و معادن و قلاع حبس می کردند. تا اینکه در اواخر این قرن عده ای از متفکران اروپایی در جهت بهبود وضع زندان ها و اصلاح مجرمان کتابهایی منتشر کردند. آنها معتقد بودند باید عمارت مخصوصی برای زندان ها ساخته شود و زندانیان به کار و تحصیل گماشته شوند. این ایده در کشورهای متمدن به کار گرفته شد و اصلاح و تربیت مجرمان مدنظر قرار گرفت.^۱

۱۰. مقاله «نخستین چالش های نظام کهن قضایی و تجارب عصر جدید (عصر حکومت سنتی قاجار/عصر پیش از مشروطیت)»، نوشته حسن زندیه به مواجهه نظام کهن قضایی دوره قاجار با سیاست های بین المللی و دنیای مدرن اروپا می پردازد و تأثیرات آن را بر نظام قضایی سنتی ایران مورد بررسی قرار می دهد. نویسنده با بیان تحولات نظام قضایی غرب در قرن هجدهم و بروز تفکراتی که به اصل قانونی بودن جرایم و مجازات ها انجامید، ناهمگونی نظام قضایی ایران و اروپا را خاطر نشان می سازد. سپس به معرفی اندیشمندان ایرانی می پردازد که در آثار خود درباره نظام قضایی اروپا سخن به میان آورده اند. مانند عبدالطیف موسوی شوشتری که در کتاب *تحفه العالم* به بررسی مسایل قضایی و روند دادرسی در کشور انگلستان پرداخته و به وضعیت زندان های آنجا نیز اشاره می کند.

در قسمت بعدی به شکل گیری اندیشه های اصلاح نظام قضایی ایران به سبک جدید می پردازد. این اندیشه ابتدا توسط میرزا ملکم خان در «دفتر تنظیمات» مطرح می شود و توسط افرادی چون میرزا آقاخان کرمانی، میرزا فتحعلی آخوندزاده، طالبوف تبریزی و میرزا یوسف خان مستشارالدوله دنبال می گردد. سپس به بررسی بازتاب این نگرش ها بر نظام قضایی ایران پرداخته و متذکر می گردد بر اثر نفوذ این اندیشه ها در دوره ناصرالدین شاه دستور تشکیل شورای دولتی، نصب صندوق عدالت و ایجاد تشکیلات نظمیه و امنیه و احتساب صادر می شود.

^۱. مصاحب، «زندان یا محبس»، ص ۱۱۸۸.